

Bronisława Lindert

Z frazeologii staropolskiej używanej
w języku polskim na Litwie na
początku XVII w. : na podstawie
"Disvrsu Nabożnego" A.S. Radziwiłła,
wydanego w Wilnie w 1636 r.

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i
Humanistyczne 27, 81-87

1972

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Bronisława LINDERT

Z frazeologii staropolskiej używanej w języku polskim na Litwie na początku XVII w. (na podstawie *Discursu Nabożnego A. S. Radziwiłła*, wydanego w Wilnie w 1636 r.)

К вопросу о старопольской фразеологии, употребляемой в польском языке на территории Литвы в начале 17 века (на основе *Discurs Nabożny A. S. Radziwiłła*, изданного в Вильне в 1636 г.)

Observations sur l'ancienne phraséologie polonaise en Lituanie au début du XVIIe s. (à propos du *Discurs Nabożny* d'A. S. Radziwiłł, publié à Wilno en 1636)

Frazeologią staropolską opartą na dłuższych tekstach dotąd nie zajmowano się; notowano jedynie w słownikach czy słowniczkach, dołączonych do opracowań języków pisarzy pewne związki frazeologiczne (G. Knapisz XVII w., T. Troc XVIII w., B. Linde pocz. XIX w., T. Brajer ski: *O języku pieśni Konstancji Benisławskiej*, Lublin 1961 czy współcześnie wychodzące słowniki: *Słownik polszczyzny XVI wieku* i *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*).

Słownikiem frazeologicznym z późniejszego okresu czasu był niewielki słownik frazeologiczny A. Krasnowolskiego, wydany w r. 1898, a w r. 1967 ukazał się obszerny dwutomowy słownik frazeologiczny języka polskiego S. Skorupki.

W niniejszym artykule chciałabym przedstawić pewną liczbę przykładów na związki frazeologiczne używane w języku polskim na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego na początku XVII w. w oparciu o *Discurs Nabożny* A. S. Radziwiłła, a porównując je z dostępnym mi materiałem słownikowym wskazać na nasuwające się uwagi. Takimi przykładami mogą być:

Badać się (prowadzić badania): *Pilatowa żona nawet przy męce nagabana od piekła (ktore chytro Badało się o Bogu wcielonym)*, k. 6.

Bieżenie w drogę (podróż): *Rozweselił się iako olbrzym na bieżenie w drogę*, k. 100 v.

- Brac na się** (dziedziczyć): *Cnoty macierzyńskie biorą więc na się działki*, k. 17.
- Być nabożnym do kogoś** (modlić się): *I owszem ktore Państwo szanowało y nabożne do niey było/zawsze kwitnęło*, k. 38.
- Być napelnionym długością dni** (długo żyć): *Dawid prosi abi długością dni był napelnionym*, k. 26 v.
- Być w kochaniu** (być kochanym): *Syn/corka/ musi być w kochaniu/a ieszcze gdy te przymioty trzy/oraz sięzłączą/że iedyna corka/że wstarości vrodzona/że ślicznością y grzecznością oczy oycowskie cieszy/*, k. 63.
- Być zabawną gośćmi** (bawić się gośćmi): *wasty Krolowa zabawną będąc także gośćmi swemi/gdy posłał po nią Kroll/aby przyszła do niego/ niechciała y wzgardziła rozkazaniem/*, k. 24 v.
- Bystra natura** (gwałtowna, nieujarzmiona natura, usposobienie): *że w ludziach/y w bestiach/dał y laskawe y straszne bystre natury;*, k. 84 v.
- Celuje nazwisko** (wyróżnia się nazwisko): *Lecz snac celuie to nazwisko/y tytuł corka Hierosolimka/*, k. 62 v.
- Dobrać miarkę** (wypełnić): *dobrałaś miarkę nieprawności/*, k. 38.
- Duszny nieprzyjaciel** (czart): *złota była zasłona miłości pełna/w którą wwinęła Maria: niedoszedł nieprzyjaciel duszny*, k. 6/6 v.
- Grać siewkę** (bawić się): *y owszem nie czyniemy nic na tym świecie tylko siewkę iakąs gramy/to obrażaiąc Boga to znowu przepraszaiąc/*, k. 20 v.
- Gwałt boleści** (dużo bólu): *Zgromadziło się boleści gwałt przez cały żywot iey*, k. 127.
- Kazać komuś precz** (kazać odejść): *dla tego kazano mu precz z nielaską od dworu niebieskiego/*, k. 28 v.
- Kłaść początek** (uważać za początek): *Drudzy z Topolnego soku drzewa początek kładą/*, k. 65.
- Mieć śliczność** (być piękną): *bo y róża ma śliczność w farbie dwoiakiey/ Czerwoney y białey/*, k. 49 v.
- Mieć w kalecie** (mieć za nic): *Passim mowią/mam cię w kalecie*, k. 38 v.
- Nie mieć zgiętego golenia** (być hardym): *Na słoniu tego/ktory niemiał zgiętego golenia/kłaniać żadnemu się niechciał/*, k. 97.
- Mocnym przedsięwzięciem** (usilnie): *kiedy mocnym przedsięwzięciem zakocha się w czystości y miłości Bożey y Bogorodzicy/przejrzy/*, k. 52 v.
- Nabrać się strachu** (bać się): *Nie raz się na bierze oracz strachu/dla różnych przypadkow/*, k. 84.
- Nachylić ucha** (słuchać): *trzeba było nachylić ucha y zgoła barzo na-*

chylić/vtopiwszy się w słuchaniu dziwney oney Niebieskiej melodiey wstawicznie y na wieki/, k. 47 v.

Nakrywać według czegoś (okrywać coś): Naprzod tedy y według ciała nakrywała Chrystusa Maria, w pieluszki wwijala/, k. 60 v.

Nastąpi zwyczaj (przyjdzie czas): wyrosną te dziatki iak olbrzymowie/ kiedy zwyczaj nastąpi/trudno wygnać y vderzyć się nie dadzą/, k. 58.

Nastąpi rozum zupełny (nastąpi całkowite zrozumienie): Kiedy podroście y rozum zupełny nastąpi/w ten czas temu wszytkiemu o co ią proszą/dosycь czyni/, k. 81.

Naśladować sentencji (postępować według sentencji): wiele Katholikow tey sententiey naśladowiā, k. 51 v.

Niemężne serce (człowiek bojaźliwy): bo ieden żartował nazywaiąc las rzecz lakomā/ktora przywabia do siebie nie mężne serca, k. 105.

Odbyć milczeniem (zamilczeć): iakom dla tego milczeniem odbył/vwielbienie w niebie dla nie poięcia rozumu naszego Mariey, k. 37 v.

Oddać wet za wet (odpłacić tym samym): y chcąc oddać wet za wet/ gospody nie dał świat przy porodzeniu/, k. 98 v.

Odnieść odpuszczenie (otrzymać odpuszczenie): a ty nieomylnie odpuszczenie grzechow odnieśiesz/, k. 56 v.

Odnieść pochwałę (otrzymać pochwałę): chcąc każdy z nich większą v ludzi odnieść pochwałę/, k. 4 v.

Odnieść zapłatę (otrzymać zapłatę): wždy pierwey trzeba bylo służyć/ a po tym wprzyszłym wieku odnieść zapłatę/, k. 33.

Odpowiadać rzeźwo (odpowiadać szybko): ona rzeźwo odpowiada/niezmyśla że rada idzie zamąż/, k. 47 v.

Odprawa człowiecza (postępowanie): myśli czyste/zabawy duchowne/kroki same y insze odprawy człowiecze świątobliwość wydawały, k. 33 v.

Odprawować przed kimś posługę (służyć komuś): W mieszkaniu świętym odprawowałam przednim posługę, k. 33.

Odstąpić precz z oczu (odejść): albo czasem z nielaską z oczu każe precz odstąpić/, k. 63 v.

Otrzymać zwycięstwo (osiągnąć zwycięstwo): Jakoż ten rozsądkiem wszytkich zwycięstwo nauki swoiey otrzymał, k. 4 v.

Odzywać się służebnicą (nazywać się służącą): Czynią to więc corki/że pochlebuiąc rodzicom/służebnicami się ich odzywaią/, k. 64 v.

Podać tyl (uciec): czart tyl podać z domu tamtego zatrwożony musiał, k. 8.

Podła kondycja (niskie pochodzenie): wiedziała że Bog iest przed wieki y dziwnie bogatym/a ona bardzo młodą y vbogą/znaiąc kondycją swoię podlą iż była stworzeniem/dla tego głośnie odpowiada, k. 47 v.

Poić smakiem czegoś (napawać): Naprzod tedy y według ciała nakrywała

*Chrystusa Maria w pieluszki wwijala/vbierala/chędożyła jako matka/
y jako służebnica/smakiem przymiotow swoich poila Pana Niebios,
k. 60 v.*

*Pomagać żalu (boleć): która we wszystkich przygodach syna swego zasła-
niała jako mogła/w ostatku pomagając żalu nad naturę Panieńską,
k. 36 v.*

*Przenosiny podróżne (droga): Józeph przecię miał objawienie weśnie o
przenośinach podróżnych z Bethlehem/, k. 17 v.*

*Przyjść po czasie (przyjść późno): Po pogrzebie nie będąc przy śmierci
Thomasz przyszedł po czasie/, k. 59.*

*Rozpuścić pióro (pisać): Troszeczkę rozpuścimy pióro przypatrując się
każdej z tych rozmaitości, k. 11 v.*

*Rozpuszczać języki jako kołowroty (plotkować): o języki nasze iako się
zawstydzą/kiedy ie jako kołowroty rozpuszczamy/nie tylko śilu
mówiąc/ale y źle mówiąc, k. 18 v.*

*Rozpuszczać myśli (myśleć): ledwo w pierśi się vderzamy/a myśli na nowe
grzechy rozpuszczamy/, k. 20 v.*

*Rozsiewać prawdę (głosić prawdę): bez respektow prawdę rozsiewasz;,
k. 10.*

*Rozumieć bezrozumnie (intuicyjnie rozumieć): bezrozumnie rozumiejąc,
że nie mieli świecić/, k. 88 v.*

Scinać kaletę (płacić pieniędzmi): ale za głowę kaletę ścinaią, k. 38 v.

*Scisły sąd (sąd ostateczny): Kto na ścisłym sądzie pomocnikiem zostanie;,
k. 44.*

*Smaczny człowiek (miły człowiek): mówiąc więc pospolicie/kiedy komu
miła czyia przyjaźń/smaczny człowiek przypadłmi do serca, k. 60.*

*Sposobny do spalenia (nadający się do spalenia): znać że o budynku
mowi/ktory ladaiaiki był bez okien/bez drzwi/bez dachu/dla wroble
raczey piekielnych pomieszkanie/dobrych uczynkow tam niemasz/
dla tego do spalenia sposobny, k. 78.*

*Tam y sam (tu i ówdzie): y nie miło patrzeć na plugawe włosy/kiedy
się y tam y sam rozczeszą/ k. 57, y tam y sam nie biegając myśla-
mi niepotrzebnemi/, k. 57.*

*Umykać ratunku (odmawiać ratunku): Żywemu też Bogu nietrzeba przy-
bijać rąk ani nog/to iest/także ludziom wzgardzonym na tym świe-
cie/w ktorych Chrystus żyje/y umykać ratunku;., k. 122 v.*

*Urość kwestia (powstać kwestia): Mogłaby urość Qwestia/która farba iest
nayıpięknieysza;., k. 49 v.*

*Wiek smętny (długi smutny okres czasu): On do piekła strącony na smęt-
ne wieki, k. 97 v.*

*Wiek wesoty (długi przyjemny okres czasu): ona do nieba wprowadzona
na wesole wieki, k. 97 v.*

- Wnieść przyczynę* ('przyczynić się'): *tylko pilno o chęć y miłość iey starać się nam potrzeba/żeby za nami przyczynę wniosła/*, k. 81 v.
- W prawie prawa* ('według prawa'): *Eliasza naśladownika tychże w prawie prawa/wozem ognistym zaprowadził na odpoczynek.*, k. 51.
- Wydawać jad wielki* ('głośno szczeekać'): *gdy piesek mały nad swoy w zrost iad wielki wydaie*, k. 84 v.
- Wymiatać przed oczy* ('przedstawiać, pokazywać'): *dway przyszli mężowie iacyś do mnie/ktorzy mię bili/palili/wymiatając przed oczy com iedno komu wziął na żołnierskiej/*, k. 115.
- Wymiatać pychę* ('wykazywać pychę'): *y owszem chočia go wyzywała y wymiałała mu piczę iego/przećię niechćiał z Marią napoiedynek*, k. 97.
- Wyniosła doskonałość* ('wielka doskonałość'): *Dom y balki z pachnących drzew/y wyniosłych/wysokich doskonałości/y woniaiących pięknym zapachem dobrych uczynkow/konterfekt wyrażaią/*, k. 48.
- Wynurzyć pomysłenie* ('odkryć myśli'): *dopiero rzekła y wynurzyła pomysłenie.*, k. 135 v.
- Wytrząsać głoskiem* ('śpiewać'): *znać że zawsze vniesy wiosna/dla tego wytrząsa głoskiem na wieki ta Coreczka*, k. 71 v.
- Wytrząsać nogami* ('tańczyć'): *Coż podobnego w tey taniecznicy Niebieskiej/gotowała się na powietrzu nogami wytrząsać/*, k. 71.
- Wziąć nałóg* ('wpaść w nałóg'): *Kto iuż nałog weźmie do złości/ten leży/trudnoż temu opuścić zwyczaj*, k. 42/42 v.
- Zająkać się pod kolanami* ('trząść kolanami'): *Przyznawali y przyznawaią starzy Żołnierze/iż pod kolanami się zaiąkaia/y ruszaią stojąc w szyku kołacąc iemi zboiaźni/*, k. 114 v.
- Zajuszony wojownik ziemski* ('czart'): *Wynałazł tedy Bog sposob z wojowania tego zastarzałego/zaiuszonego woioownika Żiemskiego/*, k. 96 v.
- Zażywać imienia* ('używać imienia'): *iako oblubieniec Niebieski/nazywa swą oblubienicę/Golębicą/Namilszą/Vkochaną/y wiele innych imion zażywa*, k. 62 v.
- Zażyc skromno* ('ostrożnie podejść'): *Ta bywa kiedy ludzie wybrani potwierdzaiąc wiarę cuda czynią/iednak trzeba skromno tego zażyć/y wiedzieć/ktorego czasu/*, k. 109 v.
- Ząb za ząb*, k. 38 v.
- Zezwalać na małżeństwo* ('godzić się na małżeństwo'): *Albo gdy stary bogaty bierze za malzonkę młodą, vbogą/ozywa się nieboga glosnie przy szlubie/y choc on pomalu daie respons/pilno ona słucha/ieżeli zezwała na małżeństwo.*, k. 47 v.
- Zjednoczyć oraz* ('połączyć'): *a na koniec oboie oraz ziednoczemy*, k. 63.

Zieleniec cnotami ('jaśnieć cnotami'): *ktora zieleniała cnotami swemi zawsze przed obliczem Pańskim/*, k. 93 v.

Zieloność ciała ('świeżość ciała'): *y zaniósła zieloność ciała swego do ogroda Niebieskiego*, k. 93 v.

Przytoczone przykłady były zapewne utartymi zwrotami w języku polskim na Litwie, bo A. S. Radziwiłł był wrażliwy na połączenia frazeologiczne, czego dowodem byłby wyjątek z tekstu „*Osculetur me osculo oris sui*, Niech mię pocałujcie pocałowaniem ust swoich, iednak nie dobra łaćina y Polszczyzna/pocałować pocałowaniem:”, k. 136.

Niektóre z wymienionych zwrotów frazeologicznych znalazły odbicie w słownikach, a to u Knapiusza¹ notowane są takie zwroty jak: *podać tyl* ('uciec'), *poić czegoś* ('napawać'), *spodobny do czegoś* ('nadający się do czegoś'), *tam i sam* ('tu i ówdzie'), *zażywać czegoś* ('używać czegoś'), u Lindego²: *dobrać miarkę* ('wypełnić'), *kazać komuś precz* ('kazać odejść'), *oddać wet za wet* ('odpłacić tym samym'), *otrzymać zwycięstwo* ('osiągnąć zwycięstwo'), *odzywać się czymś* ('nazywać się kimś, czymś'), *podać tyl* ('uciec'), *rozpuścić pióro* ('pisać'), *tam i sam, wnieść przyczynę* ('przyczynić się'), *zezwałać na coś* ('godzić się'), w *Słowniku XVI wieku*³: *badać się o kim, bystry rozum, myśl*, w *Słowniku języka Jana Chryzostoma Paska*⁴: *nieprzyjaciel duszny*, w *Słowniku języka polskiego* W. Doroszewskiego⁵: i w *Słowniku frazeologicznym języka polskiego* S. Skorupki⁶: *nachylić ucha* ('słuchać'), *oddać wet za wet* i *zab za zab*.

Które z pozostałych zwrotów frazeologicznych używane były tylko w języku polskim na Litwie, a które i w innych dzielnicach Polski to kwestia przyszłych badań.⁷

Przytoczony materiał nasuwa jednak pewne uwagi: wskazane byłoby 1) opracowanie słownika frazeologicznego dla XV—XVII w. z uwzględnieniem dzieł autorów, pochodzących z różnych dzielnic Polski — można by wówczas stwierdzić a) jakie związki frazeologiczne były właściwe językowi ogólnemu, a jakie charakterystyczne dla pewnych tylko dzielnic, b) czy ze związkami ogólnie używanymi łączono na całym terenie

¹ G. Knapski: *Thesaurus polonolatinograecus*, Kraków 1643.

² B. Linde: *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807—1814.

³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I—IV, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966—1969.

⁴ *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, t. I, Wrocław—Warszawa—Kraków 1965.

⁵ W. Doroszewski: *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1958—1968.

⁶ S. Skorupka: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1967.

⁷ Przejrzałam Nową księgę przysłów polskich pod redakcją J. Krzyżanowskiego, natomiast trudno mi było sprawdzić materiał wyżej przytoczony w kartotece *Słownika polszczyzny XVI wieku*, jak też w kartotece *Słownika Paska*, zresztą traktuję go jako przyczynek do przyszłego słownika frazeologicznego XVII w.

jedno i to samo znaczenie; 2) przeprowadzanie badań, które z dawnych związków frazeologicznych zachowały się do chwili obecnej w gwarach lub jakie są ich dzisiejsze odpowiedniki.

Takie same prace można by prowadzić i w innych krajach słowiańskich, a materiał porównawczy na pewno byłby bardzo ciekawy. Przecież związki frazeologiczne świadczą też o postawie człowieka wobec życia i o jego kulturze.

РЕЗЮМЕ

Автор приводит в своей статье фразеологические обороты, употреблявшиеся в польском языке на территории Великого Княжества Литовского в начале 17 века. При этом обращено внимание на необходимость составления словаря или фразеологических словариков 16—17 вв. на основе произведений писателей, выходцев из разных областей Польши. Такие словари показали бы, какие фразеологические обороты были характерны для польского языка в целом, а какие — отдельным районам Польши.

В этом случае, исследуя говоры, можно было бы обратить внимание на то, какие фразеологические обороты сохранились до настоящего времени в отдельных диалектах или говорах, или каковы их современные эквиваленты. Подобные исследования, проведенные и на других славянских территориях, дали бы, по мнению автора, интересный сравнительный материал.

RESUME

Analysant des constructions phraséologiques utilisées dans la langue polonaise du grand-duché de Lituanie au début du XVIIe s., l'auteur signale la nécessité d'élaborer un dictionnaire voire même des dictionnaires phraséologiques pour la période du XVe—XVIIe s., à partir notamment des écrivains provenant de diverses régions de la Pologne. On pourrait déterminer ainsi les constructions phraséologiques propres à l'ensemble de la langue et celles qui ne furent que régionales.

Dans les recherches dialectologiques, on serait alors à même d'établir les constructions phraséologiques conservées jusqu'à nos jours dans les dialectes ou patois particuliers et chercher, le cas échéant, leurs équivalents actuels. Des recherches analogues dans d'autres domaines slaves fourniraient sans doute d'intéressants matériaux pour l'étude comparée.